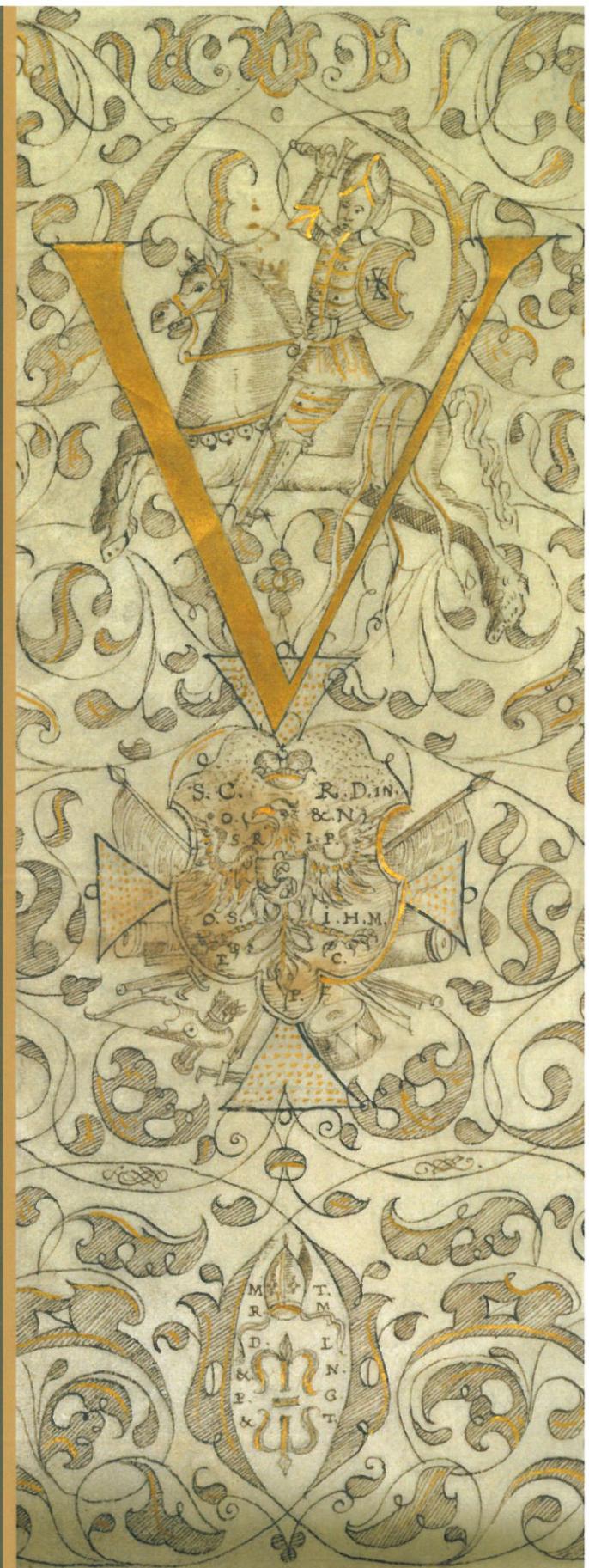

Zakł. Nauk Pomoc. Hist.
INSTYTUT
HISTORII
UJ
BIBLIOTEKA
131 045
II

NAUKI POMOOCNICZE HISTORII

TEORIA, METODY BADAŃ, DYDAKTYKA

pod redakcją
Aleksandry Jaworskiej
i Roberta Jopa

Polskie Towarzystwo Heraldyczne

NAUKI POMOCNICZE HISTORII

Teoria, metody badań, dydaktyka

pod redakcją

Aleksandry Jaworskiej i Roberta Jopa

Biblioteka Inst. Historii UJ

1827035520

Warszawa 2013

Zakład Nauk Pom. Historii

131 045

||

Recenzenci:

dr hab. Krzysztof Skupieński, prof. UMCS i PWSZ Chełm

dr hab. Jan Wroniszewski, prof. UMK

[K]

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
(umowa nr 863/P-DUN/2012)

Redakcja: Sławomir Górzyński

Projekt okładki: Wioletta Szabesta

Na okładce: Kompozycja heraldyczna na dokumencie nominacyjnym Władysława IV
dla Zygmunta Karola Radziwiłła na urząd krajowego WKL, 16 III 1633 r.
(Archiwum Główne Akt Dawnych, dok. perg. 8177, fot. K. Zgliński)

© Copyright by Wydawnictwo DiG, 2012

ISBN 978-83-7181-763-2

Wydawnictwo DiG Sp. j.

PL 01-524 Warszawa, al. Wojska Polskiego 4

tel./fax: (+48 22) 839 08 38

e-mail: biuro@dig.pl, <http://www.dig.pl>

Druk cyfrowy: RYKO w Karczewie

Rūta Čapaitė

Wilno, Instytut Historii Litwy

Przejawy cech indywidualnych w piśmie pisarza w późnym średniowieczu i wczesnej fazie czasów nowożytnych (XV–XVI wieku). Metody badawcze i interpretacje

Problemy unifikacji i depersonalizacji oraz indywidualności pisma pisarza pojawiają się na różnych płaszczyznach, w różnych aspektach i bardzo różnorodnej skali. Wynikają co i raz w trakcie analizy rozwoju pisma łacińskiego (książkowego i kancelaryjnego) w różnych okresach. Stają się aktualne w badaniu działalności skryptoriów i kancelarii, np. przy ustalaniu duktu pisma skryptorium czy mającej stare tradycje kancelarii, w analizowaniu jego zmian i ich przyczyn; przy określaniu liczby pracujących w skryptorium czy kancelarii skrybów (skryptorów) bądź pisarzy; w identyfikacji ręki kopisty lub pisarza piszącego kodeksy, tworzącego dokumentację (mamy tu na uwadze produkcję kancelarii: dokumenty, listy, różne inne teksty); w badaniach, z jakiego skryptorium, kancelarii, środowiska kulturalnego może pochodzić rękopis lub pisarz; w przypadku wątpliwości co do autentyczności źródeł etc.¹

---

¹ H. Bressau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, Bd. 2, Berlin, 1931, s. 916, 918; Ch. Jakobi-Mirwald, Die Initiale zur Causa 28 in den Münchener Gratianhandschriften Clm 17161 und Clm 23551, *Elementa diplomatica*, hrsg., von P. Rück, Bd. 8, *Arbeiten aus dem Marburger hilfswissenschaftlichen Institut*, hrsg., von E. Schneider und P. Worm, Marburg an der Lahn, 2000, s. 217, 218, 220; H. A. Genzsch, *Kalligraphische Stilmerkmale in der Schrift der luxemburgisch-habsburgischen Reichskanzlei*, Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, 1931, Bd. 45, s. 208–211; A. Hessel, Die Entstehung der Renaissanceschriften, *Archiv für Urkundenforschung* (toliau — *AUF*), Bd. 13, 1935, s. 4, 5, 7–14; P. Herde, *Die Schrift der Florentiner Behörden in der Frührenaissance (ca. 1400–1460). Ein Beitrag zur Frage des Übergangs von der gotischen zur humanistischen Schrift*, *Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte Siegel- und Wappenkunde* (dalej — *AD*), Bd. 17, 1971, s. 305–335; M. Steinmann, Die humanistische Schrift und die Anfänge des Humanismus in Basel, *AD*, Bd. 22, 1976, s. 385–437; M. Steinmann, *Die lateinische Schrift zwischen Mittelalter und Humanismus*, *Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung*, Bd. 32, *Paläographie* 1981, *Colloquium des Comité International de Paléographie München*, 15.–18. September 1981 Referate, 1982, München, s. 196–199; Ch. Ziegler, *Aspekte zur böhmischen und österreichischen Paläographie des 15. Jahrhunderts anhand von Beispielen des Bestandes der Stiftsbibliothek Zwettl, Codices manuscripti*, Heft 4, 1978, s. 120–122, 128; T. Frenz, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Urkunden und Akten der päpstlichen Kurie im 15. Jahrhundert*, Teil I, *AD*, Bd. 19, 1973, s. 296, 334–356, 360, 362–406; T. Frenz, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen*, Teil II, *AD*, Bd. 24, 1974, s. 384–493; W. Koch, *Die Schrift der Reichskanzlei im 12. Jahrhundert (1125–1190), Untersuchungen zur Diplomatik der Kaiserurkunde mit 94 Abbildungen*, Wien, 1979, s. 25–277, 289–351; M. Rūth, *Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive in den kommunalen Behörden der südlichen Toskana und Umbries*. Erster Teil, *AD*, Bd. 36, 1990, s. 222, 250–300, 308–370; M. Rūth, *Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive* Teil II, *AD*, Bd. 37, 1991, s. 315–395, 398, 399, 405; O. Mazal, *Beobachtungen zu*

W miarę poszerzania się pojęcia pisma jako obiektu badań coraz więcej uwagi poświęca się kwestiom indywidualności pisma pisarza z epoki średniowiecza i wczesnych czasów nowożytnych, wyłaniają się nowe poglądy, aktualia. Pismo oceniane jest nie tylko jako sztuka techniczna (*technische Kunst*), lecz jest poddawane analizie jako ulotny, subtelny, mający swoje znaczenie obraz człowieka z tamtych czasów². Pismo kopisty ksiąg lub pisarza jest rozpatrywane w szerokim kontekście realiów i założeń historycznych, politycznych, społecznych, kulturalnych, ideowych, estetycznych, psychologicznych i mentalnych. Badany jest stosunek do pisma pisarza skryptora o kancelarii (na przykład papieskiej, książęcej, biskupiej) lub środowiska (na przykład akademickiego czy uniwersyteckiego) oraz znaczenie, jakie ci do pisma przywiązują³. Podejmuje się próby oceny pisma jako środka ekspresji cech indywidualnych pisarza, jego cech psychofizycznych⁴.

W rozstrzyganiu tych problemów bodaj najtrudniejsze jest ustalenie i określenie relacji i związków unifikacji i depersonalizacji z cechami indywidualnymi w piśmie pisarza pochodzącego ze średniowiecza i wczesnego okresu nowożytnego, wyjaśnienie natury i charakteru indywidualnych cech jego pisma. W poszukiwaniu odpowiedzi badacze dyskutują nad pojęciem indywidualności pisma pisarza owego okresu, wyjaśniają, co należy uważać za indywidualne cechy jego pisma, jaki charakter ma ta indywidualność. Rozważa się, od czego zależał dukt pisma pisarza (rytm i tempo pisania, nachylenie liter, charakterystyczne warianty liter i in.). Bada się, co decydowało o ruchach ręki pisarza, sposobie kreślenia piórem (sposób prowadzenia linii) czy np. zmianie pisma. Dyskutuje się, jakiej informacji dostarcza to wszystko o piszącym. Czy indywidualne cechy pisma pisarza wpływały z cech jego charakteru, czynników psychofizycznych? Czy w oparciu o nie można przynajmniej w pewnej mierze okre-

Österreichischen Buchschriften des 14. Jahrhunderts, Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits. International Review of Manuscript Studies, vol. 54, fasc. 1, 2000, s. 42–62; В. Н. Малов, *Происхождение современного письма*, Москва, 1975, с. 67–69, 82; И. Киселева, *Готический курсив XIII–XV вв.*, Ленинград, 1974, с. 156, 157, 159, 163, 164; R. Čapaite, *Lietuvos užsienio politikos dokumentai XIII–XVIII a*, 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas, Vilnius, 2002, p. 105–133; R. Čapaite, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, Vilnius, 2007, p. 296–414.

² H. Fichtenau, *Mensch und Schrift im Mittelalter*, Wien, 1946; W. Stelzer, *Heinrich Fichtenau Nachrufe, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (toliau — *MIÖG*), Bd. 102, Heft 1–4, 2001, s. 274, 275, 277, 279, 280, 284.

³ A. Hessel, *Die Entstehung der Renaissanceschriften*, s. 6–9; P. Herde, *Die Schrift der Florentiner*, s. 304, 308, 310; M. Steinmann, *Die humanistische Schrift*, s. 377–383; M. Steinmann, *Die lateinische Schrift zwischen Mittelalter*, s. 194, 196; T. Frenz, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen*, Teil I, s. 299, 333–335; P. Spunar, *Die Rezeption der humanistischen Schrift in Böhmen und ihre semiotische Bedeutung, Münchener Beiträge*, s. 202–204; В. Н. Малов, *Происхождение*, с. 68, 69; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania a możliwości identyfikacji pisma*, [w:] *Res historica. Kultura pismienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy i konteksty badawcze*, Lublin, 1998, s. 213–215; M. Rūth, *Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive*, Teil I, s. 222, 229, 230; H. Zimmerhackl, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen*, s. 153, 161, 163, 171, 260, 261, 327–329; H. Zimmerhackl, *Dokumentation der humanistischen Schriftentwicklung*, s. 372, 395, 407, 496; В. Н. Малов, *Происхождение*, с. 68, 69, 82; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992, s. 70–88, 104.

⁴ H. Fichtenau, *Mensch*, 1946; W. Stelzer, *Heinrich Fichtenau*, s. 274, 275, 277, 279, 280, 284; K. Bobowski, *O metodach identyfikacji rąk pisarskich w rękopisach średniowiecznych*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 29, 1985, s. 1–7; И. Киселева, *Готический курсив*, с. 146–164.

ślić osobowość pisarza (np. charakter, cechy psychofizyczne)⁵? A może pismo ówczesnego pisarza było zbyt zdepersonalizowane, zaś wyróżniające go ze środowiska cechy — zunifikowane? I chociaż wyróżniają rękę pisarza spośród innych podobnych rąk, to jednak nic nie mówią o cechach jego osobowości? A może cechy te są jednocześnie zunifikowane i indywidualne? (Inaczej mówiąc, będąc zunifikowane, przekazują one nie osobowość piszącego, lecz kanon pisma, indywidualne zaś są na tyle, na ile dostarczają informacji, są związane z życiem piszącego, jego działalnością, czasem — z poglądem na pismo⁶.)

Opinie badaczy różnią się w niejednej z powyższych kwestii. Jednocześnie zaś pobudzają do dyskusji, czy paleograficzne metody są odpowiednie i wystarczające do badań nad pismem pisarza, wyjaśniania natury i charakteru jego cech indywidualnych. Być może paleograficzne metody należałoby uzupełnić innymi metodami naukowymi i kryteriami badania pisma, skorzystać z interpretacji pisma, jakie one oferują⁷.

W niniejszym artykule są omawiane: 1) metody i kryteria badawcze stosowane w paleografii, w oparciu o które bada się bądź proponuje badać pismo pisarza pochodzącego ze średniowiecza lub wczesnej epoki nowożytnej oraz proponowane przez badaczy określenia indywidualnych cech pisma pisarza; 2) rozważa się, w oparciu o realia kursywy łacińskiej XV–XVI w., czy te metody, kryteria i proponowane przez badaczy interpretacje indywidualnych cech pisma pisarza nadają się do analizy pisma pisarza tamtego okresu; 3) wyjaśnia się, w oparciu o realia kursywy łacińskiej XV–XVI w., jaka może być natura indywidualnych cech pisma pisarza, jakiej informacji dostarczają one o piszącym.

W badaniu natury indywidualnych cech pisma pisarza analizowano produkcję kancelarii wielkiego księcia litewskiego⁸, możnowładców Wielkiego Księstwa⁹, hierarchów kościelnych¹⁰. Są to teksty o różnym przeznaczeniu: dokumenty, listy. Brano pod uwagę występujące

⁵ H. Fichtenau, *Mensch*; K. Bobowski, *O metodach*, s. 1–7; Л. И. Киселева, *Готический курсив*, c. 8–14, 146–164, 175; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 211–219; R. Čapaitė, *Viduramžių raštininko rašto individualumo problemos*, *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, Vilnius, 2005, p. 65–106.

⁶ R. Čapaitė, *Viduramžių raštininko*, p. 69, 89–106.

⁷ H. Fichtenau, *Mensch*, 1946; P. Spunar, *Die Rezeption der humanistischen Schrift*, s. 201–204; K. Bobowski, *O metodach*, s. 1–6; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 211–219; A. Petrucci, *Die beschriebene Schrift*, s. 12–15; G. Gudrun, *Neue Vorschläge zur paläographischen Schriftbeschreibung*, *Methoden der Schriftbeschreibung*, s. 21–42; Petra Halder-Sinn und H. Lehmann, *Die Beurteilung historischer Schriften durch die forensische Schriftvergleichung*, [w:] *Methoden der Schriftbeschreibung*, s. 417–426.

⁸ O produkcji kancelarii wielkiego księcia Witolda, gdzie też są przykłady z kancelarii króla Władysława Jagiełły, króla Zygmunta Luksemburczyka, wielkiego mistrza, wielkiego księcia Swidrigieły szerzej zob. R. Čapaitė, *Gotikinis kursyvas*, p. 33–37, 492–524; *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius* (dalej — *LMAVB RS*), f. 1–16, 17, 24, 26, 27, 28, 29, 33, 39, 40, 41, 42, 45, 47, 51, 56, 61, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 82, 88, 101, 115, 116, 117, 128, 130, 133, 141, 143, 147, 172, 182, 200, 204, 502, 504, 508, 509, 553, 542, 545, 562; f. 3–90, 91; f. 5–69; f. 6–7, 65, 84, 85, 87, 91, 99, 107, 137, 143, 144, 157, 161, 177, 213, 218, 248; *AGAD*, dok. perg. nr 4784, 5244, 5246, 5729, 7269, 7383, 7385, 7386, 7387, 7389, 7394, 7393, 7405, 7406, 7409, 7417; dok. papierowe nr 4896, 5245, 5247, 5248; *Biblioteka im. ks. Czartoryskich w Krakowie (Muzeum Narodowe)* (dalej — *B.Czart.*); perg. nr 380, 384, 392, 812; *Biblioteka naukowa PAU i PAN w Krakowie* (dalej — *B. PAU i PAN w Krakowie*), perg. nr 86, 117.

⁹ *LMAVB RS*, f. 3–85; f. 6–21, 28, 41, 44, 115, 125; *AGAD*, dok. perg. nr 780, 7398; dok. papierowe nr 3200; *B.Czart.* perg. nr 1037, vol. I/381, vol. IV/6 nr 439; *B. PAU i PAN w Krakowie*, perg. nr 177.

¹⁰ *LMAVB RS*, f. 1–19, 119, 121, 144, 198, 510, 520; f. 5–4; f. 3–98; f. 4–5; f. 6–72, 83, 104, 113, 120,

na dokumentach podpisy¹¹. Źródła pisane były kursywą łacińską (ma się tu na uwadze różne warianty kursywy gotyckiej i humanistycznej) oraz różnymi wersjami kursywy mieszanej (tzn. posiadającej elementy kursywy gotyckiej i humanistycznej). Pod względem estetycznym kursywa waha się od kaligraficznej do niedbałej. Jeżeli istniała możliwość, badano pismo poprawne oraz niedbałe pismo tego samego pisarza. Korzystano z materiałów porównawczych — dokumentów tworzonych w kancelariach innych państw (oryginałów i faksymiliów)¹² oraz wzorów pisma kancelaryjnego opracowywanych w XVI w. przez kaligrafów¹³.

W dyskusjach nad metodami badań i kryteriami oceny pisma pisarza ze średniowiecza i wczesnych czasów nowożytnych, przy wyodrębnianiu, a zwłaszcza interpretowaniu indywidualnych cech pisma pisarza, w nauce paleograficznej wykrystalizowało się kilka podejść. Wiążą się one nie tylko z zadaniami, jakie stawiają przed sobą badacze, oraz z wyjaśnianiem indywidualnych cech pisma pisarza, ale i z pojęciem specyfiki pisma w średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych. Jedni badacze opierają się na paleograficznych metodach badawczych, czyli na poszerzonej analizie paleograficznej. Interpretują oni indywidualne cechy pisma pisarza biorąc pod uwagę ówczesne realia (rozwój pisma w tym czy innym okresie, technikę pisania, poglądy skryptorów czy pisarzy na to, jakie ma być ich pismo; stawiane im przez współczesnych wymogi; kontekst środowiska (kancelarii, skryptorium), w którym skryptor czy pisarz pracował, kontekst graficzny etc.)¹⁴.

Zdaniem innych badaczy, sama tradycyjna analiza paleograficzna nie wystarcza do badań nad pismem pisarza. Warto tu omówić dwa podejścia. Zachowują w tym kontekście aktualność myśli Heinricha Fichtenau. Utrzymywał on, że zwykłe metody paleograficzne (rozłożenie pisma na najdrobniejsze detale, gromadzenie pojedynczych osobliwości itp.) do badań nad średniowiecznym pismem, a przez nie również nad piszącym człowiekiem, nie wystarczą, ponieważ pozostają nieujawnione związki wzajemne między pismem a piszącym, nie jest pokazane, że pismo i człowiek stanowią jedność, dlatego nie wolno ich od siebie oddzielać. H. Fichtenau posiłkował się do tych celów danymi i metodami badawczymi nadzwyczaj szerokiego wachlarza nauk: historii sztuki, filozofii i filozofii sztuki, historii kultury, językoznawstwa, grafologii i in. Badacz podkreślał, że jest to pomocne w ocenie nie tylko niezbędnego w analizie pisma kontekstu kulturalno-mentalnego, ale też realiów pisma, można też dzięki temu określić przydatność wybranych metod¹⁵. Według autora, szczególnie ściśle z tematem „człowiek i pismo w średniowieczu” łączą się historia sztuki i grafologia (*ausdrucksundliche Graphologie*)¹⁶.

126, 127, 128, 140, 149, 153, 154, 155, 156, 163, 194; *AGAD*, dok. perg. nr 7421, 7706; dok. papierowe nr 3200; *B. Czart.*, perg. nr 1218, 1221; *B. PAU i PAN w Krakowie*, perg. nr 159, 1243.

¹¹ *LMAVB RS*, f. 1–58, 119, 120, 121, 151, 156, 157, 176, 384, 395, 520, 537; f. 2–4, 48, 49, 54; f. 3–98, 100, 118; f. 6–153, 154, 155, 156, 158, 159, 163, 170, 180, 202, 205, 215, 221, 257. *AGAD*, dok. perg. nr 5729, 7384, 7385, 7387, 7389.

¹² *LMAVB RS*, f. 1–18, 62, 66, 68, 69, 86, 97, 135, 149, 151, 154, 184, 185, 190, 203, 207, 215, 396, 400, 401, 402, 408, 410, 412, 415, 424, 538; f. 3–133, 107; f. 4–31; f. 5–2; f. 6–109, 111, 124, 187, 198, 254; *B. PAU i PAN w Krakowie*, perg. nr 337. *English Cursive Book Hands, 1250–1500*, M. B. Parkes, Reprinted 2008.

¹³ C. Wehmer, *Leonhard Wagners Proba Centum scripturarum. Ein augsburger Schriftmusterbuch aus dem Beginn des 16. Jahrhunderts*, Leipzig 1963.

¹⁴ Zob. przypis nr 1; również — J. Słowiński, *Rozwój*, s. 10–19; R. Čapaitė, *Viduramžių raštininko*, p. 79–106; G. Gudrun, *Neue Vorschläge zur paläographischen Schriftbeschreibung*, s. 21–42.

¹⁵ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 36–72.

¹⁶ Tamże, s. 37.

Inne prezentowane w literaturze podejście jest węższe i obejmuje mniej czynników warunkujących pismo średniowiecznego pisarza. Kazimierz Bobowski podkreślał, że w świetle pojęcia paleograficznego pismo jest tylko jedną z części składowych źródła historycznego, analizowaną jako relikw minionej epoki, coś statycznego, tylko sam skutek pisania, a nie żywe, przynajmniej w pewnym zakresie, świadectwo pozostawione przez żyjącego w tamtych czasach pisarza¹⁷. Według badacza, analiza paleograficzna opiera się tylko na relacji podobieństw i różnic w piśmie i ogranicza się najczęściej do opisu duktu pisma i właściwych pisarzowi wariantów liter. Rzadko bierze się pod uwagę technikę pisania, znaki funkcyjne, ornamentykę, a już bardzo rzadko — właściwy pisarzowi nacisk pióra, rytm i tempo pisma, sposób kreślenia linii, ich równość i równoległość. Wskutek tego ujawnione zostają tylko cechy zewnętrzne i preferowane przez pisarza określone formy kaligraficzne i warianty liter, pozostają natomiast bez oceny cechy indywidualne, ukryte pod opanowanym przez pisarza kanonem duktu pisma. Badacze zadowolają się tylko rozpoznaniem ręki pisarza, pismo nie jest kojarzone z cechami fizycznymi i psychicznymi pisarza, które są prawdziwym czynnikiem determinującym pismo¹⁸. K. Bobowski, opierając się na pracach grafologów, wskazuje, że istotę pisma stanowią nie łatwe w naśladowaniu kształty liter i znaków, lecz właściwy pisarzowi sposób kreślenia linii, ich równość lub statyczność, równoległość lub nierównoległość, nachylenie, rytm i tempo pisma, sposób pisania elementów liter i łączy liter w słowach, wygląd estetyczny, specyficzne kształty liter lub ich elementów, moduł i rozwlekłość liter i ich łączy itp.¹⁹ Uczony podkreśla, że analiza grafologiczna jest bardziej wielostronna niż paleograficzna, obejmuje więcej elementów pisma. Dlatego proponuje on stosowanie metod grafologicznej i kryminalistycznej ekspertyzy pisma bądź połączenie metod paleograficznych i grafologicznych, w którym analiza paleograficzna zostałaby wzbogacona o stosowane w grafologii elementy i kategorie analizy pisma²⁰.

Takie propozycje są w historiografii paleograficznej dyskutowane. Tenże Fichtenau nie tylko proponował posłkowanie się metodami badań grafologicznych, ale i badał ich przydatność w opisach pisma średniowiecznego pisarza. Badacz poddał gruntownej analizie całokształt czynników warunkujących pismo średniowiecznego pisarza. Podkreślał on, że ze względu na zbyt wielkie różnice między średniowiecznym pismem i techniką pisania a współczesną techniką pisania grafologia nie na wiele się przydaje w badaniach nad ówczesnym pismem. Fichtenau stwierdził, że te same cechy (np. ruchy ręki, sposób trzymania i kreślenia piórem, rytm i tempo pisma, statyczność linii itp.) w piśmie średniowiecznym i piśmie współczesnym są interpretowane zupełnie rozbieżnie, a niektóre kategorie grafologiczne okazują się w ogóle nieprzydatne i nie mogą być użyte w badaniach nad pismem ówczesnego pisarza, by poprzez nie odkryć osobowość piszącego²¹. To samo akcentują inni badacze mówiąc o stosowaniu kryteriów grafologicznych w badaniu pisma pisarza ze średniowiecza i wczesnych czasów nowożytnych²². Podkreśla się jednak, że w zależności od celów i zakresu badań (np. w identyfikacji pisma konkretnej osoby, ustalaniu pewnych cech

¹⁷ K. Bobowski, *O metodach*, s. 1.

¹⁸ Tamże, s. 1, 2, 4–6.

¹⁹ Tamże, s. 4, 5; Л. И. Киселева, *Готический курсив*, s. 150–155.

²⁰ K. Bobowski, *O metodach*, s. 1–6; Л. И. Киселева, *Готический курсив*, s. 9–14, 150–155; J. Grabowski, *Kancelarie i dokumenty*, s. 99.

²¹ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 42–72, 76, 79, 148, 163, 187–217.

²² J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 211–219; R. Čapaitė, *Viduramžių raštininko*, p. 89–106.

grupowych pisma, tzw. duktów kancelaryjnych czy duktu określonego środowiska) metody mogą znacznie się różnić²³.

Jest to twierdzenie dyskusyjne. Nie budzi wątpliwości, że na wybór metod analizy pisma pisarza duży wpływ mają stawiane przed badaczem cele i zadania. Nie mniej ważny jest jednak sam obiekt badań (np. z jakiego okresu, jakiej księgi czy kancelarii pochodzi analizowane pismo; jakie jest jego przeznaczenie księgi — np. Pismo Święte, dzieła ojców Kościoła, traktaty prawne czy też powieści rycerskie o charakterze świeckim, przepisane dzieła antycznych autorów; w jakim języku pisane — po łacinie czy w języku narodowym). Mówiąc o produkcji kancelaryjnej, ważne jest, z jakiej kancelarii (np. papieskiej, cesarskiej, królewskiej, możnowładcy, hierarchy kościelnego), notariatu miejskiego i innych pochodzi; jaki jest charakter dokumentacji (ważne dokumenty, np. bulle papieskie, umowy międzypaństwowe, przywileje władców czy listy, różne odpisy, brudnopisy itp.). Czy pisarz pisał tylko dokumenty czy też pisma o różnym przeznaczeniu. Duży wpływ na wyniki badań ma i to, czy analizowane jest tylko pismo kaligraficzne i poprawne, czy też tylko niedbałe. Być też może i tak, że badacz ma do dyspozycji różne pisane teksty. Bardzo ważne jest również określenie ram chronologicznych pisma (badane są pisma pisarza z okresu kilku dziesięcioleci czy też jednego roku, kilku lat) oraz jego objętość.

Mając zatem na uwadze taką obfitość ważnych w badaniach nad pismem pisarza czynników (są one omawiane w pracach badaczy posiłkujących się analizą paleograficzną), stwierdzić należy, iż rozszerzony kwestionariusz badawczy tradycyjnej analizy paleograficznej może się różnić, powinien on jednak obejmować wszystkie podstawowe kryteria (np. dukt pisma, nachylenie liter, sposoby łączeń, warianty liter i in.). W zależności od specyfiki konkretnego badania, mogą być dodatkowo zastosowane nowe kryteria. Rozszerzona analiza paleograficzna jest przydatna, kiedy badacz ma przed sobą zróżnicowane cele, w porównywaniu pisma z różnych okresów. Jest ona optymalna przy badaniach pisma pisarza w celu ujawnienia natury zawartych w nim cech indywidualnych, uzyskania informacji o piszącym. Taka analiza pozwala na dokonywanie różnych porównań, analizowanie pisma pisarza nie tylko jako osobno wziętego obiektu, ale też formułowanie ocen pisma zarówno w kontekście graficznym środowiska i czasu, jak i w skali znacznie szerszej²⁴.

Rozszerzona analiza paleograficzna pisma pisarza składa się z następujących komponentów. Oceniany jest dukt pisma (modul, waga, szata estetyczna, rytm i tempo, kursywność, nachylenie liter, sposoby ich łączeń, równoległość i nierównoległość linii liter). Bierze się pod uwagę technikę pisania (właściwe piszącemu ułożenie ręki, sposób prowadzenia pióra, nacisk pióra). Pismo badane jest w paśmie środkowym, górnym i dolnym wiersza. Analizuje się dukt liter (kursywność, kolejność pisania części liter, osobliwości poszczególnych elementów, np. wysokość lasek górnych, czy laski dolne są łamane czy nie, jeżeli łamane, to jaki jest charakter łamania — pojedynczy czy podwójny; jeżeli pojedynczy, to u góry czy u dołu); długość i wykończenie lasek dolnych itp. Ustala się charakterystyczne dla pisarza warianty liter, ligatury, skróty, znaki funkcyjne itp.²⁵ Bierze się pod uwagę użycie majuskuł, ich kształty, elementy zdobnicze. Ustala się, zmienia się pismo pisarza czy nie. Jeżeli zmienia się, to

²³ Л. И. Киселева, Новые методы определения почерков (палеография и математическая статистика), *Вспомогательные исторические дисциплины*, t. 13, 1982, s. 250–272; Л. И. Киселева, *Готический курсив*, s. 9–14, 150–155; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 209; G. Bromm, *Neue Vorschläge*, s. 21–42.

²⁴ R. Čapaitė, *Viduramžių raštininko*, p. 82–85; R. Čapaitė, *Gotikinis kursyvas*, p. 46–49.

²⁵ Zob. przypisy nr 1, 13.

jaki jest charakter i przyczyny zmiany. Jeżeli źródeł jest pod dostatkiem, zmiany pisma mogą być skojarzone z perypetiami życia i kariery pisarza albo odwrotnie: niuanse życia i kariery pisarza są pomocne w odsłonięciu przyczyn zmian w jego piśmie²⁶.

Kwestionariusz badawczy rozszerzonej analizy paleograficznej dowodzi, że obejmuje ona szereg kryteriów, pomijanych przez badaczy proponujących posiłkowanie się metodami grafologicznej czy kryminalistycznej analizy pisma. Główne różnice między zwolennikami analizy paleograficznej a badaczami preferującymi metody grafologicznej czy kryminalistycznej ekspertyzy pisma stają się wyraźnie widoczne, kiedy próbujemy wyjaśnić naturę indywidualnych cech pisma pisarza i zaczerpnąć z nich informację o piszącym. Różnice te były nie raz omawiane w literaturze paleograficznej²⁷. Poniżej przedstawimy zatem tylko najważniejsze aspekty zagadnienia.

Badacze stosujący analizę paleograficzną dostrzegają we wspomnianych cechach wpływy pisma tego czy innego skryptorium, posiadającej głębokie tradycje kancelarii czy określonego środowiska, mistrzostwo i nawyki, zamiłowania i preferencje graficzne pisarza²⁸. Możliwe zmiany w piśmie pisarza, jeżeli wystarcza do tego źródeł, kojarzą z perypetiami jego życia lub kariery (np. zmianą środowiska, przejściem do innego skryptorium, kancelarii, różnego rodzaju wpływami)²⁹, bardzo rzadko natomiast tłumaczą czynnikami psychofizycznymi bądź też próbują w oparciu o pismo scharakteryzować osobowość pisarza³⁰.

Badacze, proponujący dopełnienie paleograficznej analizy pisma pisarza kryteriami grafologicznej czy kryminalistycznej ekspertyzy pisma, nie negują, że pismo średniowieczne było zunifikowane. W oparciu jednak o interpretację pisma, jakie podają te nauki, utrzymują, że mimo jednakowego przyuczenia, każda ręka, świadomie czy nieświadomie, wypracowywała odrębny charakter pisma. Twierdzą też, że cechy indywidualne pojawiały się w piśmie pisarza, kiedy ten oddalał się od etalonu — wyuczonych zunifikowanych form liter i znaków. Im większe zdobywał doświadczenie, tym ręka swobodniej kreśliła prostsze lub odwrotnie — bardziej skomplikowane warianty liter i ich łączeń. Podkreślają, że indywidualność pisma warunkowały charakterystyczne dla pisarza ruchy ręki, sposób prowadzenia pióra. Od tego właśnie zależały podlegające najmniejszym zmianom cechy indywidualne, mniej lub bardziej widoczne w każdym wyrobionym piśmie, zwłaszcza kiedy było pisane szybko. Te cechy to: nachylenie liter, sposób kreślenia linii, sposób łączenia elementów liter i liter w słowie, rytm i tempo pisma, walory estetyczne pisma i in. Zwolennicy tego podejścia proponują, by indywidualne cechy pisma nie były oceniane jako wskaźnik opanowania techniki pisania, lecz analizowane jako odbicie indywidualnych cech psychicznych i fizycznych pisarza. Badacze podkreślają, że odchylenia indywidualne były tak różne, jak różni byli sami

²⁶ J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 214–218; M. Rüth, *Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive*, Teil I, s. 323; tamże, Teil II, s. 444, 445; H. Zimmerhackl, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen*, s. 170, 293–310; H. Zimmerhackl, *Dokumentation der humanistischen Schriftentwicklung*, s. 496, 506.

²⁷ J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 209–218; R. Čapaitė, *Viduramžių raštininko*, p. 67–69, 75, 80–106.

²⁸ Zob. przypisy nr 1, 13, też J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 209–218.

²⁹ M. Rüth, *Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive*, Teil I, s. 323; M. Rüth, *Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive*, Teil II, s. 444, 445; H. Zimmerhackl, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen*, s. 170, 293–310; H. Zimmerhackl, *Dokumentation der humanistischen Schriftentwicklung*, s. 496, 506.

³⁰ T. Frenz, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen*, Teil II, *AD*, s. 452, 453.

pisarze. Na podstawie pisma zatem można mieć nadzieję na określenie cech psychofizycznych pisarza³¹.

Z uwzględnieniem realiów pisma ze średniowiecza czy wczesnych czasów nowożytnych, taka interpretacja pisma pisarza oceniana jest sceptycznie. Zwraca się przy tym uwagę na to, że nie tylko ówczesne pismo i technika pisania różnią się zasadniczo od współczesnych, ale też różni się samo pojęcie pisma³². Poza tym, badacze, promujący metody grafologiczne, przy opisywaniu pisma średniowiecznego pisarza nie odstawiają cech psychofizycznych jego osobowości, podali tradycyjną paleograficzną charakterystykę ręki pisarza³³.

Warto też odnotować najważniejsze tendencje rozwoju kursywy łacińskiej w XV–XVI w., które koniecznie należy mieć na uwadze przy badaniu natury indywidualnych cech pisma ówczesnego pisarza. W XV–XVI w. kursywa łacińska była bardzo różnorodna. Pasuje tu jak najbardziej wypowiedź wspomnianego Heinricha Fichtenau, który miał na myśli zmiany zaszłe w XIII w. i później: „*Es gibt nicht mehr eine Schrift, sondern verschiede Schriften*”³⁴. Należy też pamiętać o tym, że indywidualne cechy pisarza w każdym ze wspomnianych stuleci przejawiały się inaczej. W XV w. przeważała kursywa gotycka. W drugiej połowie XIV w., gdy we Włoszech zaczęto kopiować minuskułę karolińską i romańską, pojawiło się pismo mieszane zwane *scriptura fere humanistica*. Następnie, na przełomie XIV–XV w., z naśladowania minuskuły karolińskiej kształtowało się pismo humanistyczne. Niedługo potem pojawiła się łączona z Niccolo Niccoli kursywa humanistyczna. Kursywa humanistyczna szybko rozprzestrzeniła się w całej Italii, a jej elementy pojawiły się niebawem w kursywie gotyckiej³⁵. Pozostały jednak w użyciu również warianty kursywy gotyckiej. Więc dalej kursywa łacińska rozwijała się w kilku kierunkach. Wkrótce pismo humanistyczne a później i kursywa humanistyczna zawitała także do innych państw³⁶. W różnych państwach i regionach, a nierzadko nawet kancelariach działo się to w różnym czasie, w niejednakowym tempie i miało odmienny

³¹ K. Bobowski, *O metodach*, s. 1–5; Л. И. Киселева, *Готический курсив*, с. 11–13; 150–155.

³² H. Fichtenau, *Mensch*, s. 46–72, 76, 79, 188, 190, 200–202, 204; J. Słowinski, *Dawna sztuka pisania*, s. 213.

³³ K. Bobowski, *O metodach*, s. 6, 7; J. Grabowski, *Kancelarie*, s. 100–106, 131–134, 218–235, 293–298, 325, 326; Л. И. Киселева, *Готический курсив*, с. 151–164.

³⁴ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 190, 191.

³⁵ A. Hessel, *Die Entstehung der Renaissanceschriften*, s. 5, 7–14; P. Herde, *Die Schrift der Florentiner Behörden*, s. 305–335; T. Frenz, *Das Eindringen humanistischer*, Teil I, s. 298–306, 334–356, 360, 362–406; T. Frenz, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen*, Teil II, s. 384–493; M. Rūth, *Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive*, Teil I, s. 227–300, 308–370; M. Rūth, *Aufkommen und Verbreitung der humanistischen Kanzleikursive*, Teil II, s. 315–395, 398, 399, 405; H. Zimmerhackl, *Das Eindringen humanistischer Schriftformen*, s. 121–138, 149–182, 185–206, 229–266; H. Zimmerhackl, *Dokumentation der humanistischen*, s. 327–372, 375–420, 426–544.

³⁶ M. Steinmann, *Die humanistische Schrift*, s. 385–393; P. Spunar, *Die Rezeption der humanistischen Schrift*, s. 202–207; H. Spilling, *Handschriften des Augsburger Humanistenkreises*, [w:] *Renaissance- und Humanistenhandschriften*, hrsg. J. Autenrieth unter Mitarbeit von U. Eigler, München, 1988, s. 71–84; M. Steinmann, *Von der Übernahme fremder Schriften im 15. Jahrhundert*, [w:] *Renaissance- und Humanistenhandschriften*, s. 51–62; J. P. Gumbert, *Italienische Schrift — humanistische Schrift — Humanistenschrift*, [w:] *Renaissance- und Humanistenhandschriften*, s. 63–70; I. Sułkowska-Kurasiowa, *Renesansowe pismo w kancelarii Władysława Jagielly*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa, 1976, s. 545–546; J. Słowinski, *Pismo humanistyczne w kręgu piętnastowiecznej Akademii Krakowskiej*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 35, 1994, s. 101–115; J. Słowinski, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 70–104; В. Н. Малов, *Происхождение современного писма*, с. 57–91.

charakter. W XV–XVI w. nadal trwał proces modernizacji kursywy gotyckiej. W XV stuleciu dalej kształtowały się i funkcjonowały przez cały wiek XVI narodowe kursywy gotyckie, wystąpiły regionalne i lokalne bądź używane w konkretnych kancelariach osobliwości kursywy gotyckiej i jej wariantów³⁷. Z drugiej strony, w niektórych państwach (np. w Wielkim Księstwie Litewskim, w Koronie) w XVI w. kursywa gotycka była coraz bardziej wypierana przez humanistyczną.

W pierwszej połowie XV–XVI w. kursywa humanistyczna również przeżywała zmiany. W pierwszej połowie XVI w. na pierwszym miejscu stawiano jej estetyczność, wyrazistość, piękno i obfitość wariantów. Mniej więcej od połowy XVI w. coraz ważniejsza stawała się szybkość pisania, poszukiwano nowych akcentów estetycznych, w związku z czym stworzono odmianę kursywy humanistycznej w stylu *testeggiate*. Giovanni Francesco Cresci, który w 1560 r. podał wzory tej kursywy, nazywał ją *cancellaresca corsiva*³⁸.

W połowie XV w., a tym bardziej w XVI w. coraz więcej pisarzy miało opanowane kursywę gotycką i humanistyczną. Wskutek wzajemnego oddziaływania na siebie kursywy gotyckiej i humanistycznej zaczęła się kształtować i przez cały XVI w. funkcjonowała *kursywa mieszana*, mająca elementy obu kursyw. Kaligrafowie i nauczyciele pisania poświęcali wiele uwagi tworzeniu wariantów kursywy (zarówno gotyckiej jak i humanistycznej) na potrzeby kancelaryjne. Na afiszach i w dziełach teoretycznych zamieszczali oni różne warianty kursywy gotyckiej i humanistycznej. Stworzone przez nich warianty różniły się między sobą duktem, nachyleniem liter, sposobem pisania liter i ich łączenia w słowach, rytmem i tempem graficznym, wariantami majuskuł i minuskuł itp.³⁹

W XV–XVI w. w kursywie łacińskiej można umownie wyróżnić dwa bieguny. Pierwszy — to dynamiczne zmiany i różnorodność kształtów kursywy łacińskiej (w skali nie tylko jednego państwa, ale nawet jednej kancelarii, a czasami nawet w stylu jednego pisarza). Drugi — przeciwieństwo pierwszego — to unifikacja używanej w kancelariach kursywy gotyckiej i humanistycznej. Tę różnorodność należy mieć na uwadze, kiedy mówimy o naturze indywidualnych cech pisma pisarza. Na przykład pisarz przybyły z innego środowiska mógł mieć opanowane zupełnie inne pismo niż to, jakie było w użyciu w nowym środowisku.

Dalej indywidualne cechy pisma pisarza i możliwa ich natura będą omawiane w oparciu o analizę używanej w kancelariach Wielkiego księstwa Litewskiego kursywy łacińskiej, z uwzględnieniem ówczesnego rozwoju kursywy łacińskiej w Europie Zachodniej i Środkowej.

W XV w. w kancelariach wielkksiążęcej, możnowładców i hierarchii kościelnej dominowały różne warianty kursywy gotyckiej. Mniej więcej w latach 70–tych XV w. sytuacja zaczęła dość szybko się zmieniać. Obok gotyckiej zaczęto coraz częściej używać kursywy mieszanej⁴⁰. W XVI w. kursywę gotycką coraz bardziej wypierały różne warianty kursywy

³⁷ Fr. Muzika, *Die Schöne Schrift in der Entwicklung des lateinischen Alphabets*, Praha, 1965, Bd. I, S.417–487; B. H. Малов, *Происхождение современного письма*, s. 27–35, 38–40, 57–81, 88–95; H. Gutzwiller, *Die Entwicklung der Schrift in der Neuzeit, AD*, Bd. 38, 1992, s. 381–488; T. Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, Stuttgart 2000, s. 1986.

³⁸ B. H. Малов, *Происхождение современного письма*, s. 51; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 104, 105.

³⁹ Fr. Muzika, *Die Schöne Schrift in der Entwicklung des lateinischen Alphabets*, Praha 1965, Bd. II, s. 58–90; B. H. Малов, *Происхождение современного письма*, s. 26–35, 38–95; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 92, 93, 99, 104; W. Doede, *Bibliographie deutscher Schreibmeisterbücher von Neudorffer bis 1800*, Hamburg, s. 37–52, Tafel 1–9.

⁴⁰ AGAD, dok. perg. nr 7398.

humanistycznej i mnóstwo wariacji kursywy mieszanej. Można uważać, że kursywa gotycka używana w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI w. zaczęła coraz bardziej odbiegać od kursywy gotyckiej będącej w użyciu w Niemczech. Tym nie mniej w korespondencji z Niemcami, gdy teksty były pisane po niemiecku, używano właśnie tej ostatniej⁴¹.

W XV w. w kancelariach wielkksiążęcej, możnowładców i hierarchów kościelnych pracowali pisarze używający jednego wariantu kursywy gotyckiej, byli jednak i tacy, którzy mieli opanowane np. dwa warianty kursywy gotyckiej⁴². Z rozpowszechnianiem się kursywy humanistycznej niejedyn pisarz zatrudniony we wspomnianych kancelariach używał kursywy mieszanej⁴³, a niektórzy najpewniej — i kursywy gotyckiej, i humanistycznej. Kiedy pisarz, mający opanowanych kilka wariantów kursywy gotyckiej lub kursywę gotycką i humanistyczną, pisał w pośpiechu, niedbale, w jego piśmie występowały nierzadko cechy wariantów kursywy gotyckiej bądź też obu kursyw. Czasami pisarze świadomie zestawiali obok siebie elementy np. kursywy gotyckiej i humanistycznej⁴⁴. Z tego powodu zmieniał się dukt pisma pisarza, jego rytm i tempo oraz inne cechy uważane za indywidualne. Zatem w XV–XVI w. indywidualne cechy pisma stały bardziej urozmaicone. O czym to świadczy?

Przy omawianiu indywidualnych cech pisma i rozważaniu, czy charakterystyczne dla pisarza ułożenie dłoni, sposób prowadzenia pióra, rytm i tempo pisma, pochYLENIE i łączenie liter mogą ukazać jego osobowość, jedna z głównych kwestii brzmi: a jak uczono pisać?

Danych o technice pisania dostarcza materiał ikonograficzny, rozprawy teoretyczne współczesnych na temat pisania. Wyłożone w nich zasady regulujące pozycję ciała, ramienia, dłoni i palców, sposób ujęcia pióra są zbieżne z pochodzącą z różnych miejsc ikonografią obrazującą pozycję piszącego. Z tego wynika, że wymogi te były typowe⁴⁵. Przypuszczalnie najpierw uczono prawidłowej pozycji ramienia i dłoni, wpajano nawyki trzymania i prowadzenia pióra, rozmieszczenia arkusza i in. Duży wpływ miało przycięcie pióra⁴⁶, które też było jednym z czynników niwelujących pismo pisarza. W pracy nad koordynacją ręki i uczeniu prawidłowego pisania elementów liter szczególną uwagę poświęcano ćwiczeniom powtórzeniowym⁴⁷. Ćwiczone bez końca rządki lasek prostych i łamanych, prawidłowo zakończonych; łączenie łuków, różnej wielkości łuki i półłuki. Później powtarzano warianty liter, fragmenty sylab, konstruowano zdania itd. Często pisano słowa, których napisanie wymagało szeregu pociągnięć wprawiających dłoń. Ważne było aby napisać jak najdłuższy łańcuszek lasek pionowych lub liter, przestrzegając wymogów pisma kaligraficznego lub poprawnego:

⁴¹ Są to tezy hipotetyczne, wpływające z prowadzonych aktualnie badań. Wyniki badań zostaną ogłoszone w szykowanej monografii autorki.

⁴² R. Čapaitė, *Gotikinis kursyvas*, p. 364–380.

⁴³ *LMAVB* RS, f. 1–24, 26, 27, 28, 29, 502, 504, 505; f. 6–44, 65, 66, 69, 71, 72, też zob. cyfrowe kopii <http://www.mab.lt/pergamentai> — *LMAVB*, Pergamentų skaitmeninių vaizdų archyvas; AGAD, dok. perg. nr 4784, 5729, 7269, 7383, 7385, 7386, 7387, 7389, 7393, 7394, 7398, 7405, 7406, 7409; B. PAU i PAN w Krakowie, dok. perg. nr 84, 1243.

⁴⁴ *B. PAU i PAN w Krakowie*, perg. nr 84; *AGAD*, dok. perg. nr 7393.

⁴⁵ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 58–63, 161, 163, 183, 188, 200; R. Knapiński, *Scribere, qui curat vir sacra figurat. O symbolice wizerunku skryby*, [w:] *Res historica*, s. 124–130; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 34–50; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 212–214.

⁴⁶ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 62 (zob. przepis nr 165); Л. И. Киселева, *Готический курсив*, с. 151–153, 164; Fr. Muzika, *Die Schöne Schrift*, Bd. I, s. 87; В. Н. Малов, *Происхождение современного письма*, с. 48–50, 53; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 43–47; G. Bromm, *Neue Vorschläge*, s. 27.

⁴⁷ H. Spiling, *Schreibkünste des späten Mittelalters*, [w:] *Codices manuscripti*, 1978, Heft 4, s. 106–108; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 34–43.

piony jednakowe, uszeregowane w równych odstępach, autonomiczne, ale jednocześnie stanowiące jedną całość graficzną warianty liter. Od pierwszej połowy XIII w. sprawdzianem mistrzostwa, ułożenia ręki i umiejętności skupienia umysłu było napisanie bez błędu słowa *In honorificabilitudinacionibus*. Około 1500 r. dodano do tego jeszcze kilka sylab: *In honorificabilitudinacionitatibus*⁴⁸. Średniowieczna technika pisania nie zanikła również we wczesnych czasach nowożytnych⁴⁹.

Stąd wątpliwe wydaje się twierdzenie, że właściwe pisarzowi ruchy ręki, sposób prowadzenia pióra, rytm i tempo pisma wynikały z cech jego osobowości. Do ówczesnych pisarzy nie pasuje twierdzenie L. I. Kisielewej, jakoby każdy osobnik posiadał tylko sobie właściwe nawyki trzymania pióra i ruchy nadgarstka⁵⁰. Badacze podkreślają, a źródła potwierdzają, że jedną z głównych przyczyn unifikacji i depersonalizacji pisma pisarza w średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych była właśnie zunifikowana technika pisania⁵¹. W opisie pisma pisarza sporne wydaje się też twierdzenie, że im bardziej wyrobiona ręka, tym jaskrawiej wyrażona indywidualność pisma. Kiedy mowa o wyrobionej ręce ówczesnego pisarza, rzecz się ma akurat odwrotnie. Ruchy ręki pisarza piszącego i starannie, i niedbale, sposób prowadzenia pióra zależały nie od jego cech psychofizycznych, lecz od duktu opanowanego przezeń wariantu lub kilku wariantów (jeżeli pisarz miał je opanowane) i właśnie to świadczyło o jego mistrzostwie. Źródła świadczą, że w średniowieczu i we wczesnych czasach nowożytnych pisarze nierzadko w większym lub mniejszym stopniu „rysowali”. Jako przykład może służyć pisany kursywą mieszaną 29 września 1496 r. zapis posagu dokonanego przez wojewodę wileńskiego Mikołaja Radziwiłła dla córki Anny⁵² czy dokumenty biskupa wileńskiego z drugiej połowy XVI w. pisane duktem rysunkowym kursywy humanistycznej. J. Słowiński trafnie zauważa, że kiedy mówimy o piśmie pisarza, dokładniejszym określeniem jest *sztuka pisania*, a nie *umiejętność pisania*, jak byłoby to właściwe dla czasów dzisiejszych⁵³. Podkreślić należy raz jeszcze, że na indywidualność nie było wtedy miejsca, tylko przyczyny tego w średniowieczu i we wczesnych czasach nowożytnych były różne. Dążenie do doskonałości formy i jej tworzenie tkwiły w samym dukcie pisma i technice pisania. Ideałem było maksymalne przybliżenie się do etalonu graficznego⁵⁴. Pismo (niezależnie od tego, iż pisano bardzo różnie: i kaligraficznie, i bardzo niedbale, niemal nieczytelnie) było sztuką⁵⁵, a umiejętność ładnego pisania przesądzić mogła o karierze⁵⁶. Im bardziej zatem wytrawny był pisarz, tym bardziej jego pismo pozbawione było cech indywidualnych. Tym bardziej, że niejedyn pisarz miał opanowaną kursywę i gotycką, i humanistyczną.

Dyskusyjne wydaje się też twierdzenie, jakoby cechy charakteru pisarza warunkowały rytm i tempo pisma. Głównym czynnikiem decydującym o tym był dukt używanego przez pisarza wariantu kursywy gotyckiej czy humanistycznej. Warianty używanej w kancelariach

⁴⁸ H. Spiling, *Schreibkünste*, s. 107.

⁴⁹ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 60, 61; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 43–50; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 213.

⁵⁰ И. Киселева, *Готический курсив*, c. 150, 164.

⁵¹ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 60–63, 183; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 213.

⁵² AGAD, dok. perg. nr 7398.

⁵³ J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 211.

⁵⁴ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 49, 52, 60–64, 148, 163, 176–180, 184, 200–203; J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 212, 213.

⁵⁵ H. Fichtenau, *Mensch*, s. 163, 197–199, 200; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 211–215.

⁵⁶ В. Н. Малов, *Происхождение современного письма*, c. 71–74; J. Słowiński, *Dawna sztuka pisania*, s. 215.

WXL kursywy gotyckiej, a od XVI w. coraz bardziej popularnej kursywy humanistycznej różniły się między sobą duktem oraz rytmem i tempem graficznym. Własne rytmy i tempo miały też różne wariacje kursywy mieszanej. W jakim stopniu cechy te zachowywały się równomiernie w piśmie, zależało od mistrzostwa i pilności pisarza.

Pochylenie liter, sposób ich łączenia w słowach, a jednocześnie statyczność czy stopień rozstrzelenia liter również zależały od duktu wariantu kursywy gotyckiej i humanistycznej czy wariacji kursywy mieszanej. Dukt różnych wariantów kursywy gotyckiej i humanistycznej wymagał określonej pozycji liter w wierszu i odpowiedniego ich łączenia. Ważne jest jednak, iż z porównania wariantów kursywy humanistycznej używanych w kancelariach WXL z używanymi w kancelariach innych państw oraz ich wzorami przedstawionymi w dziełach kaligrafów wynika, że w użyciu i tu, i tam były te same warianty, różna była tylko jakość wykonania. Jednocześnie ujawniają się też ogólniejsze tendencje. Na przykład w XV w. oraz pierwszej połowie XVI w. kaligrafowie włoscy nie pozwalali na kursywne łączenie liter, bo mogło to zepsuć ich czyste i prawidłowe formy⁵⁷. Wymogi te są widoczne nie tylko w produkcji dokumentowej pochodzącej z kancelarii WXL. W pierwszej połowie XVI w. i w kancelariach możnowładców WXL, i w kancelarii królewskiej używano tych samych wariantów kursywy humanistycznej.

Tak więc rytm i tempo graficzne różnych wariantów kursywy gotyckiej czy humanistycznej, pochylenie liter, sposób ich łączenia, nie mówiąc o formach liter, różniły się między sobą bardzo. Kiedy jednak pisarze pisali tym samym wariantem kursywy, wymienione cechy w ich piśmie były w mniejszym lub większym stopniu jednakowe. Jeżeli pisarz miał opanowanych kilka wariantów kursywy gotyckiej lub humanistycznej bądź używał i kursywy gotyckiej, i humanistycznej, w piśmie mniej starannym występowały elementy obu kursyw. To zaś z kolei wywierało wpływ na omawiane cechy jego pisma.

W badaniu indywidualnych cech pisma pisarza bardzo ważne jest, czy jego pismo się zmieniało czy nie. Jeżeli się zmieniało, to jaki był charakter zmian. Według analizowanych źródeł można wyodrębnić następujące tendencje zmian pisma pisarza: 1) zmiany w kierunku kaligraficzności lub niedbałości; 2) zmiany, kiedy obok normalnych wariantów liter pojawiały się nowe (np. literę, dotychczas pisaną w normalnej gotyckiej formie, zaczynało pisać również w formie wziętej z kursywy humanistycznej) i in.; 3) zasadnicza zmiana duktu pisma.

O zmianie pisma w kierunku kaligraficzności, prawidłowości lub niedbałości decydowało przeznaczenie tekstu (ważny dokument, list, osobiste notatki, uwagi i in.), kancelaria, w której był pisany, status nadawcy i odbiorcy, pilność lub niedbałość piszącego i in. Charakter zmian zależał też od tego, czy np. w pierwszej połowie XVI w. pisano kursywą gotycką czy humanistyczną. Przy niedbałym pisaniu kursywą humanistyczną (ma ona niekursywny dukt) połączenia liter bywały nierówne, wydłużone, w słowach między literami pojawiały się niemałe i niejednakowe odstępy. Przy pisaniu kursywą gotycką podobne do siebie litery traciły indywidualność graficzną i stawały się rozpoznawalne tylko ze znaczenia słowa. A jednak chociaż zmiany wynikające z niedbałego pisania mogły się wydawać istotne (np. utykający rytm, nierównoległość linii, pozornie niezgrabne ruchy ręki), najczęściej były one tylko modyfikacją wariantu pisma. Nie ulega wątpliwości, że zdarzały się zmiany w piśmie spowodowane wiekiem lub chorobą pisarza⁵⁸, jednak do ustalenia tego faktu samo pismo najczęściej nie wystarczy.

⁵⁷ В. Н. Малов, *Происхождение современного письма*, с. 46, 47.

⁵⁸ A. Hessel, *Die Entstehung*, 1935, s. 7; P. Herde, *Die Schrift der Florentiner*, s. 303, 304.

Pojawiające się w piśmie pisarza nowe warianty pojedynczych liter nie należały do rzadkości. Pisarze podglądali u siebie nawzajem przypadłe im do gustu warianty majuskuł i minuskuł lub poszczególne ich elementy. Adaptacja nowych form do pisma inspirowana była najczęściej przez zmianę środowiska, nowe kontakty, pojawiających się w środowisku pisarza nowych ludzi, ich wpływy, zmieniające się preferencje estetyczne, różnego rodzaju oddziaływanie innych kancelarii (przez wpływające dokumenty) lub innych środowisk⁵⁹. Był to często okres przejściowy (np. obok kursywy gotyckiej do coraz szerszego użytku wchodziła kursywa humanistyczna). W takich przypadkach w piśmie pisarzy stosunek elementów kursywy gotyckiej i humanistycznej stawał się bardziej różnorodny. Na przykład czasami więcej występowało form liter branych z kursywy gotyckiej, czasami — z humanistycznej⁶⁰.

Zdarzało się, że pismo pisarza zmieniało się zasadniczo. Zmieniały się nie kształty pojedynczych liter, lecz prawie cały dukt pisma. Zdawać by się mogło, że to pisał inny człowiek. Należy tu wyodrębnić kilka rzeczy. Zmiana mogła wiązać się z adaptacją licznych nowych elementów. Powodowało to istotną zmianę duktu, zwłaszcza kiedy do kursywy gotyckiej adaptowane były elementy kursywy humanistycznej, a do humanistycznej — elementy kursywy gotyckiej. Mogła to jednak nie być zmiana pisma. Na przykład kiedy pisarz miał opanowane dwa warianty kursywy gotyckiej. Używał wtedy obu naprzemiennie. Udaje się to ustalić, jeśli mamy do dyspozycji wystarczająco liczne źródła, na których podstawie można porównać niezmienną i zmienioną rękę pisarza oraz cechy obu wariantów obejmujące ukształtowane wariacje mieszane⁶¹. Znacznie trudniej jest ustalić przyczyny takich zmian. Zmiany te mogły wiązać się ze szczególnie dużymi wpływami środowiska, chęcią pisarza opanowania nowego pisma itp., do tego potrzebne jednak są dodatkowe dane o pisarzu i jego życiu.

Sytuacja jeszcze bardziej się komplikuje, jeżeli pisarz używał i kursywy gotyckiej, i humanistycznej. W takich przypadkach pismo zmieniało się zasadniczo i powstawał nawet problem identyfikacji ręki pisarza. Kiedy analizujemy tylko kaligraficzne lub poprawne pismo pisarza nie wiedząc, czy używał on jednocześnie i kursywy gotyckiej, i humanistycznej, oraz nie znamy innych faktów z jego życia, możemy łatwo przypisać dwa pisane przezeń teksty (niezależnie od kaligraficzności pisma) dwóm różnym osobom⁶². Ważny jest jeszcze jeden moment. W piśmie pisarza, mającego opanowane obie kursywy, przy pisaniu pośpiesznym, niedbałym, pojawiały się, jak już wspomniano, elementy obu kursyw. Z tego powodu wariacje kursywy mieszanej wynikły z pisania niedbałego przypisać można innej ręce.

Ważną cechą pisma pisarza jest jego nowomodność lub przeciwnie — staromodność. Kiedy mamy do czynienia z pismem odwzorowującym najnowsze tendencje, może powstać wrażenie, że pisała młoda osoba, która sztuki pisania uczyła się w środowisku dyktującym nowe mody lub u znajomego się na nich nauczyciela pisania. Z drugiej strony, niekoniecznie musiało to się wiązać z młodym wiekiem piszącego. Obecność w piśmie nowych trendów mogła wynikać z zainteresowania pisarza sztuką pisania, jego zainteresowaniami kulturalnymi, kontaktami osobistymi, doświadczanymi przezeń różnego rodzaju wpływami kulturalnymi, intelektualnymi, obecnymi również w piśmie. Mogła też występować podyktowana przez środowisko lub zawód potrzeba opanowania nowego pisma.

⁵⁹ R. Čapaitė, *Gotikinis kursyvas*, p. 380, 381, 388.

⁶⁰ Dokumenty wielkiego księcia Litewskiego Aleksandra Jagiellończyka: *AGAD*, dok. perg. nr 5729, 7383, 7385, 7387, 7394, 7389, 4784.

⁶¹ R. Čapaitė, *Gotikinis kursyvas*, p. 364–380.

⁶² Zob. też. J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego*, s. 215–218.

Ocena pisma pisarza ze średniowiecza czy wczesnych czasów nowożytnych z zastosowaniem kryterium staromodności jest rzeczą niezwykle trudną. O jego przyczynach i wieku pisarza używającego staromodnego pisma należy mówić z wielką ostrożnością. Mając do czynienia z tymi zagadnieniami należy pamiętać o kilku czynnikach: długowieczności graficznej pisma łacińskiego średniowiecznego i wczesnych czasów nowożytnych i jego wielowarstwowości⁶³. Pod określeniem długowieczność rozumiemy, że różne warianty kursywy gotyckiej czy humanistycznej, tendencje graficzne, kształty liter były długotrwałe, istniały całe stulecie i nawet dłużej. Wielowarstwowość suponuje, że w tym samym czasie istniały i staromodne, i współczesne, i najnowsze warianty pisma i kształty liter. Nierzadko w tej samej kancelarii używano jednocześnie staromodnych, współczesnych i najnowszych wariantów kursywy gotyckiej czy humanistycznej albo i jednej, i drugiej kursywy. Ważnym czynnikiem jest niejednokrotne tempo zmian w kursywie łacińskiej w różnych okresach. Bardzo ważne jest zatem, jakie pismo i z jakiego okresu jest pod tym kątem analizowane⁶⁴. W XV–XVI w. kursywa łacińska (gotycka i humanistyczna) zmieniała się dość szybko, istniały jednak i „skostniałe” jej warianty (kaligraficzne).

Mając wszystko to na uwadze i opierając się na źródłach, w staromodności pisma pisarza należy rozróżniać kilka rzeczy. Staromodne pismo może świadczyć o starszym wieku pisarza. Staromodnego pisma mógł jednak używać i młody pisarz, jeżeli uczył się pisania u nauczyciela starszej daty albo i uczył się pisania, i pracował z dala od centrów dyktujących mody. Nowe tendencje w piśmie docierały doń wtedy epizodycznie, np. przez docierające z innych miejsc dokumenty itp. Staromodnego pisma mógł używać pisarz pracujący w środowisku nie uznającym nowości. W takich przypadkach staromodność mogła być nawet wymagana. Należy też zwrócić uwagę i na to, że w piśmie pisarza występowały czasem i elementy staromodne, i współczesne. Jest to charakterystyczne dla okresów przejściowych. Na przykład kiedy obok kursywy gotyckiej zaczynano używać na coraz większą skalę kursywy humanistycznej albo przy zmianie stylów samej kursywy humanistycznej.

Reasumując powyższe, wypada zgodzić się z twierdzeniem, które stało się już formułą naukową, że technika pisania i pismo w średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych różniły się zasadami od pisma współczesnego. Zunifikowana i zdepersonalizowana technika pisania sprawiała, że również pismo pisarza było zdepersonalizowane. Pisarz wyrażał w piśmie nie siebie, lecz kanon pisma. Ideałem było maksymalne przybliżenie się do etalonu graficznego. Przez to interpretacje grafologicznej czy kryminalistycznej ekspertyzy pisma zawodzą, kiedy usiłujemy poprzez pismo określić cechy osobowe ówczesnego pisarza.

Indywidualne cechy pisma pisarza (dukt, rytm i tempo, pochylenie liter, sposób kreślenia linii, sposób pisania elementów liter i ich łączenia w słowach, charakterystyczne warianty liter i in.) są pomocne w odróżnieniu jego ręki od innych, nieraz podobnych rąk. W istocie swej

⁶³ R. Čapaitė, *Viduramžių raštininko*, p. 105; R. Čapaitė, *Gotikinis kursyvas*, p. 48.

⁶⁴ Np. dość trudno jest oceniać z zastosowaniem kryterium staromodności rękę pisarza używającego minuskuły karolińskiej, a tym bardziej szacować jego wiek. Minuskuła karolińska zmieniała się bardzo powoli, cechuje ją różnorodność w zależności od państwa, regionu, tradycji skryptorium. Należy też pamiętać o zakonnikach kopistach ksiąg wędrujących z klasztoru do klasztoru. Skutkiem tego w jednym kontekście minuskuła karolińska może wyglądać staromodnie, w innym współcześnie, zwyczajnie, w innym znów — odpowiadać najnowszym tendencjom. Staromodnego pisma mogła też używać młoda osoba, jeżeli np. pracowała w skryptorium, do którego nie docierały albo nie były akceptowane nowe tendencje graficzne. Staromodnego pisma mógł używać skryptyor w starszym wieku, przyzwyczajony do używanej od lat minuskuły karolińskiej.

są to jednak typowe cechy kursywy gotyckiej lub humanistycznej, które nie odzwierciedlają indywidualnych cech psychofizycznych osobowości pisarza (a jeśli już, to bardzo rzadko i wiąże się to z chorobą lub ze starością).

Z drugiej strony, wspomniane cechy są też w pewnym sensie indywidualne, wiążą się bowiem z perypetiami życia lub kariery pisarza. Można zatem z ich charakteru wysnuć wnioski bliżej związane z osobą pisarza. Na przykład dotyczące środowiska, w którym uczył się czy pracował, jego wykształcenia, mistrzostwa; można prześledzić jego możliwe kontakty osobiste, doznane wpływy, poglądy na to czy inne pismo (np. kursywę gotycką czy humanistyczną), upodobania estetyczne. Zmiany w piśmie pisarza mogły wynikać z jego działalności, przebiegu kariery, preferencji politycznych i kulturalnych, upodobań. Swój wpływ mogli mieć patroni bądź konieczność przystosowania się do realiów kancelarii czy środowiska. W takich przypadkach daje się zauważyć „elastyczność” ręki pisarza. Mimo to jednak, nawet jeśli ręka pisarza mocno się odróżnia od kontekstu pisma używanego w kancelarii, w innym środowisku (powiedzmy, tam, gdzie się uczył czy wcześniej pracował) wyróżniające ją cechy mogą być całkiem zwyczajne i zunifikowane.